

G. J. Vossius retorikájának kolozsvári kiadásai. Cikkemben¹ Tótfalusi Kis Miklós egyetlen kiadványával, ennek most megállapított szerzőjével és a könyv hatásával kívánok foglalkozni. A Tótfalusi-nyomtatvány unikum példánya a Tiszántúli Református Egyházkerület Nagykönyvtárában található, róla Bán Imre, a debreceni egyetem emeritált professzora írt érdemben először és tudtom szerint a mai napig is utoljára. Az ő úttörő érdeméhez azt kell hozzáfűzni, hogy *Irodalomelméleti kézikönyvek Magyarországon a XVI–XVIII. században* c., 1971-ben megjelent munkájával a felvilágosodás előtti magyar irodalom egész mai retorika- és poétikatörténeti kutatásának alapját vetette meg; ugyanő 1952-ben kiadta Tótfalusi *Mentségét*, s a kitűnő tipográfus egész munkásságának ismeretében mutathatott rá, hol kereshető a tankönyv helye a XVII. század végének magyar művelődésében; jómagam még két további könyvet vonok be a vizsgálatba, s megpróbálom ezek néhány filológiai kérdését vizsgálni. Az anyag így nem teljes, de azt hiszem, az adott esetben leginkább a kutatás folyamatossága a lényeges, s előre kijelenthetem, hogy az elmondandó eredmények nemcsak pontosan illeszkednek a Bán Imre által kifejtettekhez, hanem az újabb források alapján tovább is bővíthetők.

A kolozsvári *Rhetorica contracta* (1696) sajtó alá rendezőjéről eddig annyit tudhattunk, amennyit Tótfalusi mondott róla a *Mentségben*: „Osztán mégis szerencsémre találkozom olyanra is, mely nem kívánja, hogy korrigáljam. Mint a deákban a Rhetorika Vossii, melyről legényim azt mondták, hogy avagy annak korrekтора tanult volt tőlem, avagy én attól, de igen egy nyomon járunk az ortográfiában”.² „Ebből világosan az következik”, — vonta le Bán Imre a helyes következtetést, — „hogy nem a kiváló nyomdász volt . . . a kompendium készítője”: nos, előkerült egy nyilatkozat, éppen a kompendium szerzőjétől amelyben világos szavakkal magának tulajdonítja a névtelenül megjelent kötetet.

Dálnoki Benkő Márton 1702-ben megjelent *Florus*-fordításának ajánlásában írta a következőket:

„Bizonyosság az én lelkem ismereti az Istennel együtt . . . mitsoda dolgokat vittem én véghez a' *N. Ényedi Collegiumban T. Professor Uraiméktól* reám bizattatott *Orátorica* és *Syntactica Classisokban*, mind a' Cicero *Epistoláinak*, mind bizonyos *Orátioinak*, mind ennek a' *Florusnak expositioja*, mind a' görög nyelvnek tanítása éránt: bizonyosság az én lelkem ismereti [!] az Istennel együtt, mitsoda könnyebbségit és hasznát forgatam én elmémben az Ifjúságnak, midőn a' *Vossius Iános Uram Oratóriájána* kki-nyomtatattására, magam keze alatt lévő Tanítványimtól, és más Ifjaktól bizonyos *Summa* pénzt szettem-fel és annak napfényre való jöveteliben fáradoztam: melly *Éditioval* ma-is a' *Collegiumokban* és *Scholákban* nagyobb részin élnek: bizonyosság az én lelkem ismereti az Istennel együtt, misoda [!] indulattal viseltettem én az *Maros Vásárhelyi Scholához*”. (RMK I, 1649, A6—A7.)

A szerző nevének kívül sok egyéb is tartalmazó idézet mondanivalója Koncz József kerek 100 esztendővel ezelőtt megjelent egyik tanulmánya Dálnoki Benkő Mártonra vonatkozó életrajzi adatainak segítségével fejthető ki igazán.³ A retorika szerzője Nagyenyeden tanult, majd tanárai bizalmából a szintaxistákat és a retorikai osztályt tanította: ezeknek olvasmányai közé tartoztak Cicero levelei és beszédei, s ehhez a tananyaghoz járult a történetíró *Florus* magyarázata ill. magyar fordítása, valamint „Vossius Iános Uram Oratóriájának” kiadása. Dálnoki Benkő 1698-ban a marosvásárhelyi iskola rektora lett, de 1700-ban megvált tőle, 1703-ban pappá ordinálták. Vossiusból szerkesz-

¹ Az 1985. ápr. 27—28-án Debrecenben tartott Tótfalusi Kis Miklós ülésszakon elhangzott előadás módosított változata.

² Idézi: Bán Imre: *i. m.* 46—47.

³ Koncz József: *A marosvásárhelyi ev. ref. régi iskola ismertetése*, Marosvásárhely 1884, 57—58.

tett retorika-tankönyvét tehát nagyenyedi osztálytanító korában, minden valószínűség szerint még 1695-ben állította össze.

Az idézet a retorika szerzőségének kérdését, ha leszámítjuk a kötelező szerénykedést, véleményem szerint tisztázza; ezen túl a publikálás történetéhez azt az értékes információt tartalmazza még, hogy Benkő Márton a kinyomtatás költségeire tanítványaitól és más enyedi diákoktól pénzt szedett össze, de már homályban marad, hogy a nyomtatás teljes költségét fedezték-e vele. Nem sokkal világosabb, hogy a szerző „fáradozott” a könyv „napfényre való jöveteliben”; mai magyar nyelven talán azt jelentheti, hogy kapcsolatot talált Tótfalusihoz, és a *Mentségben* álló mondat szerint nyomdászának a kézirat latin helyesírásával nem kellett vesződnie.

A kolozsvári nyomtatvány szövege, mint a teljes cím elárulja, két fő forrásból készült. Az egyik G. J. Vossius *Rhetorica contracta*ja volt, ami 1621-ben jelent meg először, 1627-től vált Hollandia és Nyugat-Frizia rendei által bevezetett tankönyvvé, és az erdélyi előtt már nem kevesebb, mint 33 kiadásban látott napvilágot. Először természetesen Németalföldön, 1634 óta Németországban, 1651 óta Angliában, utóbb leggyakrabban Lipcsében.⁴ A *Rhetorica contracta* nem más, mint a szerző kétkötetes, korábban *Oratoriarum institutionum libri sex* (1606) majd 1630-tól *Commentariorum rhetoricorum sive oratoriarum institutionum libri sex* (1630) c. hatalmas opuszának középiskolák számára szerkesztett változata. A „*Rhetorica contracta*” általam ismert, 1627-i kiadása 436 lapnyi; ahogy látom, főleg ebből szerkesztette Benkő Márton a maga 130 lapos könyvecskéjét; — úgy azonban, hogy kiegészítette az *Institutiones* (ill. *Commentarii*) felhasználandónak ítélt részleteivel. A lényeg az, hogy az erdélyi református tankönyv a megfelelő holland tankönyv alapján készült: jóval kisebb terjedelmű a külföldinél, de ha a kiegészítéseket tekintetbe vesszük, átdolgozott, valamely igényhez alkalmazott változatnak ítéhető.

A szerkesztés tendenciájának tekintetében Bán Imre helytálló észrevételét idézhetjük: Benkő Márton „nem a memorizálásra, hanem a megértésre, a magyarázatra veti a súlyt.” (47.) Vossius tankönyvének és a Tótfalusi-kiadványnak viszonyát vizsgálva valóban észrevehető, hogy igen sok példa került át bele a holland szerző bővebb retorikájából. A locusok iránti vonzalom abban a gondosságban is megmutatkozik, hogy Benkő nem restellte sorokig menő pontossággal kikeresni minden egyes idézett példájának lelőhelyét. Megállapítható még, hogy az erdélyi tanár a Florus-fordításban nem ok nélkül hivatkozott a görög tanításában elért eredményeire: egyes görög eredetű retorikai szakkifejezések magyarázata során nemcsak saját nyelvtudásáról tett ugyanis tanúbizonyságot, hanem könyve használóitól is nyilvánvalóan sokat kívánt, mert egyes szavakat le sem írt latin betűkkel.

Abban is igazat írt a szerző, hogy tankönyvével „ma-is (vagyis annak idején) a’ Collegiumokban és Scholákban nagyobb részin élnek”: újból megjelentette ugyanis munkáját Telegdi Pap Sámuel Kolozsváron, 1729-ben. Ehhez a kiadáshoz a nyomdász írt előszót: címzettje Bánffy György fia, a hétesztendő Dénés, az egykori gubernátor unokája. A dedikációban említésre érdemes személyi vonatkozás annyi akad, hogy Dénés apja a kolozsvári református kollégium és egyház kurátora volt; stílustörténetileg az az érdekes benne, hogy a család címerállata, a griff, Apollo szent madaraként emblématikus argumentummá válik az ajánlásban. Ami az említetteken túl valóban új a kiadványban, egy új lapszámozással kezdett, *Dialectica, In usum eorum, Qui Tropologiae secundum Rhetoricen Contractam Gerardi Joannis Vossii operam navant adornata* c. 50 lapos munka, amivel tudomásom szerint még nem foglalkozott a kutatás, és aminek egyetlen sorát sem G. J. Vossius írta.

⁴ C. S. M. RADEMAKER: *Life and Work of Gerardus Johannes Vossius* (1577. 1649), Assen 1981, 356, 358—59.

A kis kötet leírására, ha nagyon röviden is, főként azért érdemes vállalkozni, mert világosan kiderül belőle a retorikák és a dialektikák (elvileg jól ismert) összefüggése, s még eme összefüggések történetére is levonható belőle néhány tanulság. Mindjárt bevezetésül azt kell megjegyezni, hogy a magyarországi és az erdélyi református iskolákban használt retorikák mellé azért lehetett a Vossiusét minden nehézség nélkül bevezetni, mert a holland szerző ugyanahhoz a szisztematikusnak (eklektikusnak) nevezett logikai iskolához tartozott, amelynek egyik megalapítója a nálunk főleg Szenci Molnár Alberttel kapcsolatban emlegetett Bartholomaeus Keckermann, s amely általánosan elfogadott volt a XVII. század protestáns köreibben.⁵ Vossius állásfoglalásához sem férhetett kétség, mert filozófiatörténetében világosan színt vallott nézeteiről.⁶ Retorikájára, mégpedig a tankönyvként kiadottra különben már Buzinkai Mihály hivatkozott a maga retorikájában a hyperbolé meghatározásánál, s ebben a tekintetben a sárospataki tanár a nagyenyedi Dánoki Benkő Márton előfutárának tekinthető.⁷

A kolozsvári, 1729-i *Dialectica* egészen biztosan Vossius retorikájának második kiadásához készült; szerzője nyilvánvalóan azért írta, hogy a Vossius-tankönyvet korának iskolai logikájával egyeztesse. Hogy aztán a kor logikája milyen volt, legáltalánosabban és egyben legmegbízhatóbban a források meghatározásával írható körül. Az író Ramus szó szerint átvett tételeiből indult ki, név szerint hivatkozott rá (1, 6), mellette Arisztotelészt idézte (34): ebben akkor már egy évszázad óta semmi új nincsen. Amiért a szerző valóban érdemesnek tarthatta megírni *Dialecticáját*, aligha lehetett más, mint hogy a retorika mögött álló logikába bekapcsolja a kartézianizmust. Akkoriban ennek a műveletnek már kitaposott útja volt. Franco Burgesdicus Leidenben, 1626-ban jelentette meg *Institutionum logicarum libri duo* c., az ún. szisztematikusok körébe tartozó munkáját, ami egész sor kiadásban jelent meg Hollandiában és Angliában, utóbb Németországban is; logikáját 1650-ben egy leideni professzor (Adrianus Heereboord) kommentálta olyan kartézianus felfogásban, hogy manapság a kartézianus logika-írók között foglal helyet (kartézianus skolasztika).⁸ Ugyanebbe az irányzatba tartozik a logika-történész Risse szerint az 1729-i *Dialectica* egy másik bevallott forrása, Magyarországon is jól ismert Johannes Clauberg: az ő *Logica contractaját* 1694-ben és 1700-ban Tótfalusi nyomtatta ki, 1721-ben Nagyszébenben jelentették meg.⁹ Minthogy külön feladat lenne a filozófiatörténeti kérdés filológiai tisztázása, ezúttal elégedjünk meg annyival, hogy az 1727-i *Dialectica* szerzője mind Burgesdicus kommentátorát, mind Claubergét ismerte, és hol hivatkozással (18), hol anélkül (33, 35, 47, 48) nem egy helyen használta fel az utóbbi „Logica contracta”-ját.

Befejezésül azt kell mondanom még, hogy a filozófiatörténeti vonatkozásokon túl hol maradtak másutt is lezáratlanok a kutatások. Első helyen azt kell mondanom, hogy a Vossius-retorika Dálnoki Benkő Márton által meglehetősen önállóan szerkesztett kolozsvári kiadásának forrásai nincsenek az utolsó sorig tisztázva, mert pl. nyoma van benne

⁵ Wilhelm Risse: *Logik der Neuzeit I*, Stuttgart—Bad Cannstatt 1964, 440—531.

⁶ A *De philosophorum sectis liber* először 1657-ben jelent meg; a lipcsei, 1690-i kiadást használtam. Nyilatkozatai ebben: 91, 122.; vö. Risse: *i. m. II*, (1970) 118.

⁷ *Institutionum rhetoricarum libri duo*, Patakiné 1658 (RMK II, 908); a hivatkozás a löcsei, 1691-i kiadásban: 11. (RMK II, 1689).

⁸ Wilhelm Risse: *Bibliographia logica I*, Hildesheim 1965; uő.: *i. m. II*, 58. A. Heereboord: EPMHNEIA c. könyve hivatalosan elismert tankönyv volt; a leideni, 1657-i kiadást használtam.

⁹ Clauberg kolozsvári kiadásairól: HAIMAN György: *Tótfalusi Kis Miklós*, Bp. 1972., Soltész Zoltánné bibliográfiai leírásában (No. 9, 75). Clauberg *Logica contracta*-ja összes műveinek (Amsterdam 1691) új kiadásában olvasható (*Opera omnia*, Hildesheim 1968, 913—36.)

Buzinkai Mihály már említett tankönyvének, s ugyancsak felismerhető szövegében a Ramus-retorika Bisterfeld-féle kiadásának hatása.¹⁰ Megjegyzem azonban, hogy a retorikai alakzatok példái gyakran vándoroltak egyik tankönyvből a másikba, s úgy látom, hogy csak egész csoportok átvétele vagy a szerkezet azonossága lehet döntő érv a tényleges kölcsönzés mellett. Még kevésbé tudtam végérvényesen tisztázni az 1729-i *Dialectica* forrásait: meglehet, hogy éppen a fő manuduktor neve hiányzik közülük.

Biztos viszont, hogy egyelőre névtelenségben maradt szerzője Descartes híve volt; az is biztos, hogy Christian Wolff filozófiája még nem hatott rá, noha 1729-ben már elvárható lenne. Azt hiszem, e két iskolateremtő név s az általuk képviselt filozófiatörténeti irányzatok határai között helyezhető el az erdélyi Vossius-retorika és a melléje megszerkesztett *Dialectica*; a két könyv mind terjedelménél, mind tartalmánál fogva mindenestől a XVII–XVIII. század magyar művelődési viszonyaiba illeszkedik, s éppen küszöbén áll az 1730–40-es évektől keltezhető újabb fordulatnak.

Csupán egyetlen kérdést vetek még fel: mit gondoljunk Dálnoki Benkő Márton eljárásáról, aki Vossius Európa-szerte ismert *Rhetorica contractá*ját úgy átalakította, hogy a szerző nehezen ismert volna rá, s az új konstrukcióra mégis az ő nevét nyomatta. A felelet talán az lehet, hogy tanár módjára járt el, s azt adta ki tankönyv-formában, amit holland mestere nyomdokát követve maga is előadott iskolájában: valahogy úgy járt el, mint 1698-ban a kolozsvári unitárius kollégiumnak az a tanára, aki Dálnoki Benkő Vossiusát tanította, de nem kevesebb önállósággal kezelte az alapszöveget mint korábban a marosvásárhelyi református professzor tette.¹¹ Úgy látszik, a tankönyveket — a szerző nevének megtartása mellett is — az oktatási gyakorlatban olyan köztulajdonnak tekintették, amin szabadon lehet változtatni. Már emiatt sem ártana összevetni egyszer a kolozsvári nyomtatott Vossius azzal a szöveggel, amit tanítás közben szerkesztettek belőle. Az újabb feladat azonban, a szerzői tulajdonjoggal, és az oktatástörténeti vonatkozásokkal együtt, más alkalomra marad.

TARNAI ANDOR

Magyar könyvek a 17. századi holland könyvpiacón. A magyar könyvkultúra múltját feltérképező törekvések — Iványi Béla tanulmányainak közreadása,¹ a szegedi egyetem könyvtártörténeti füzetei,² a zágrábi Zrínyi-könyvtár katalógusainak folyamatban lévő feldolgozása³ — örvendetesen gazdagítják ismereteinket a régi magyarság könyvhasználatát, olvasottságát illetően. E munka tovább folytatandó hajtása lehetne a magyar könyvek külföldi könyvpiacón való megjelenésének vizsgálata. Az ötlet, amely már elmélyült tudományos kutatásokat is eredményezett, néhány évvel ezelőtt nemzetközi méretekben is felmerült, amikor 1982-ben Wolfenbüttelben megtartották a nyugat-európai

¹⁰ Buzinkai retorikájának hatása: XVI, 6—7; XVII, 9. — *A Rameae rhetoricae libri duo ab Audomaro Talero e P. Rami praelectionibus primum observati, nunc vero ex legum imperio reformati* a Johanne Bisterfeldio. Herbormae Nassoviorum 1610 befolyása lehet néhány példa (XVI, II.).

¹¹ OSzK Duod. Lat. 41.

¹ *A magyar könyvkultúra múltjából. Iványi Béla cikkei és anyaggyűjtése.* Sajtó alá rend. HERNER János és MONOK István. Szeged, 1983. (Adattár 11.)

² *Könyvtártörténeti Füzetek 1—4.* Szerk. HERNER János és MONOK István. Szeged, 1981—1985.

³ ORLOVSZKY Géza: *A Zrínyi-könyvtár öt katalógusa.* = Zrínyi-dolgozatok. (I.) Bp. 1984. 8—71. — Továbbá a KLANICZAY Tibor szerkesztésében készülő *Bibliotheca Zrínyi-ana* c. monográfia, amely a Zrínyi-Könyvtár könyvsorozatban jelenik meg.